

5. ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

- 5.1. Фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу. Тенденція до висхідної звучності складів. Закон відкритого складу. Характеристика.
- 5.2. Монофтонгізація дифтонгів.
- 5.3. Монофтонгізація дифтонгоїдів.
- 5.4. Доля сполучень ***ort, *olt**.
- 5.5. Доля сполучень ***tort, *tolt, *tert, *telt**.
- 5.6. Спрощення в групах приголосних.

Основна література

1. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
2. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики, Київ, 2010.
3. Лашкова, Л. Історична фонологија словенских језика, Београд, 2010.
4. Леута, О.І. Старослов'янська мова, Київ, 2017.
5. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Львів, 1964.
6. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Київ, 1983.
7. Mihaljević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1.dio, Zagreb, 2002.
8. Damjanović, S. Staroslavenski jezik, Zagreb, 2005.

Додаткова література

1. Майборода, А.В.; Коломієць, Л.І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань, Київ, 1992.
2. Пипер, П. Увод у славистику 1., Београд, 2008.
3. Чучка, П.П. Вступ до слов'янської філології, Київ, 1988.
4. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.

5.1. ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЄЮ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

Однією з характерних особливостей старослов'янської мови є однотипність у структури складів: усі склади будувалися за законом зростаючої (або висхідної) звучності. У праслов'янській мові раннього періоду існували як відкриті, так і закриті склади. Ця система була успадкована з індоєвропейської мови. Згодом на праслов'янському ґрунті у фонетиці почали відбуватися два паралельні, визначальні для всього наступного історичного розвитку мови процеси: закон відкритого складу і палаталізація.

Закон відкритого складу полягає ось у чому. В кожному складі є складотворчий звук. Ним у праслов'янській мові міг бути голосний або сонорний приголосний **р, л** (якщо у складі не було голосного). Оскільки він має найсильнішу звучність, то він закінчував склад. Всі подальші фонетичні зміни у системі мови пов'язані з дією цього закону. Це явище трансформувало не тільки закриті склади, які ставали відкритими, але й складні дифтонги. Все, що суперечило закону відкритого складу, зазнавало змін. Відбулися такі фонетичні зміни:

- 1) втрата кінцевих приголосних;
- 2) спрощення груп приголосних;
- 3) зміна межі складу;
- 4) поява протетичних приголосних;
- 5) монофтонгізація дифтонгів, дифтонгоїдів;
- 6) поява носових голосних;
- 7) зміна в групах **ор-, ол-** на початку слова, **-ор-, -ол-, -єр-, -єл-** між приголосними;
- 8) зміна **-ър-, -ъл-**.

Паралельно з законом відкритого складу у праслов'янській період відбувалася палаталізація, тобто пом'якшення приголосних. В науці виділяють три історично послідовні палаталізації (див. нижче). Палаталізація (пом'якшення) під впливом **j** називалася йотацією. Розрізняють йотацію приголосних перед **j** і голосних та м'яких приголосних після **j**.

Друга група фонетичних змін, які відбулися, за Я. Ван-Вейком, у болгарський, або давньостарослов'янський, період, це були явища, пов'язані з падінням редукованих. Внаслідок цього знову стали можливими закриті склади і висхідні дифтонги. Тенденція до палаталізації ослабла і почався зворотний процес, тобто ствердіння деяких пом'якшених звуків. В окремих мовах відбулася втрата [j] (**j**) перед голосними.

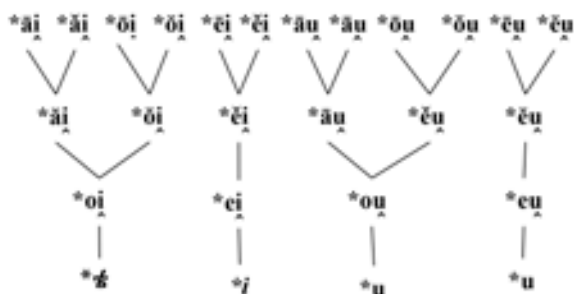
Третя група фонетичних змін відбулася пізніше і по-різному проявилася в окремих мовах. Це, наприклад, такі зміни: зближення деяких голосних

переднього, заднього і середнього ряду, що призвело до їх повного збігу (ъ і ъ в слабкій позиції, і – ы, р – р', л – л', в болгарській мові — змішування е і о, ѳ і а).

До найдавніших, ще індоєвропейського походження, фонетичних явищ належать кількісні та якісні чергування голосних.

Не всі історичні зміни у праслов'янській фонетиці однаково важливі для української мови. Детальніше зупинимось лише на тих, які мають значення при вивченні правопису і словозміни.

5.2. Монофтонгізація дифтонгів

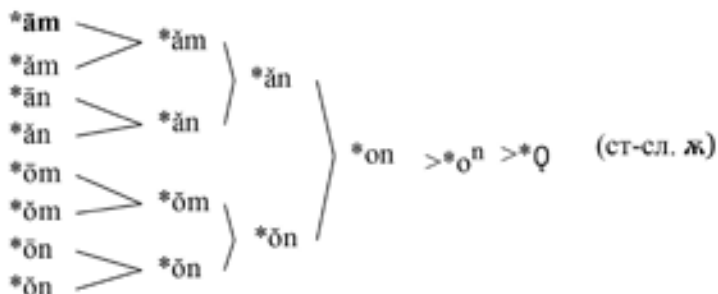
лит. kaina – ст.-сл. цѣна; нім. Kaiser – ст.-сл. цѣсарь;
 гр. cheima – ст.-сл. зима; лит. kreivas – ст.-сл. кривь;
 лит. ausis – ст.-сл. оухо; лат. taurus – ст.-сл. тоуръ;
 нім. Leute – ст.-сл. люднѣ; лит. liaupse – ст.-сл. любъ.

Зміни дифтонгів у монофтонги у зв'язку з дією закону відкритого складу

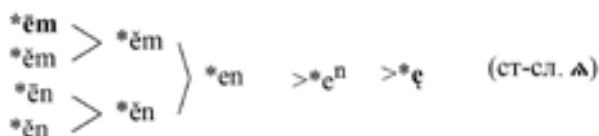
Дифтонги	Перед приголосним	Перед голосним
*oi *kou-	*u *kujɔ (<*koujɔ) ст. сл. коуѣ	*ov *kovati ст. сл. ковати
*u *klu-	*u *kl'ujɔ (<*kl'euti) ст. сл. клюѣ	*ev *klevati ст. сл. клевати
*ei *vei-	*i *viti (<*veiti) ст. сл. вѣти	*ii > *vj *vbjɔ (<*vbiɔ) ст. сл. вѣѣ
*oi *roi- *oi (кінець слова)	*ě *pěti (<*poiti) ст. сл. пѣти висхідна інтонація – *ě нисхідна – *i	*oj *rojɔ (<*poiɔ) ст. сл. поѣ *plodě – м. одн. *plodi – наз. мн.

5.3. Монофтонгізація дифтонгоїдів

Носові голосні утворилися у праслов'янській мові з індоєвропейських дифтонгів (див. таблицьку). У результаті монофтонгізації дифтонгоїдів:

двн. gans; лат. anser; ст-сл. ГЖСЬ
лат. pons; д-інд. panthan; ст-сл. ПЖТЬ

лит. penki; гр. pente; ст-сл. ПАТЬ
лит. zentas; лат. generis; ст-сл. ЗАТЬ

Уперше зробив висновок про носовий характер вимови звуків, які позначалися **ǫ**, **ѣ**, відомий російський славіст О. Х. Востоков. Доказом носової вимови [ǫ] і [ѣ] є їх чергування у споріднених словах зі сполученням звуків з **м** і **н** (**сема** — **семена**), а також наявність в індоєвропейських мовах відповідних сполучень голосних **o**, **e** з носовими приголосними

5.4. Доля сполучень *ort, *olt*

Сполучення голосних **o**, **e** з плавними **r**, **l** також змінилися під дією закону відкритого складу. Ці зміни почалися ще у праслов'янську епоху, а завершувалися вже на етапі розвитку окремих слов'янських мов (тобто після занепаду редукованих). Тому у всіх трьох слов'янських мовних групах маємо різні результати. Як вважають учені, спочатку зазнали розпаду дифтонгічні групи *ort, *olt на початку слова. В них характер зміни залежав від інтонації. Якщо наголос був висхідним, то в усіх слов'янських мовах результат

* Під t мається на увазі будь-який приголосний, крім р і л.

однаковий: [*o] ставав довгим і переходив в [*a], а склад відкривався за рахунок перестановки приголосних. Отже:

***órt** > ***ōrt** > ***rat**;

***ólt** > ***ōlt** > ***lat**;

***órdlo** — **рало**;

***olъji** — **ланин**.

Якщо інтонація була спадною, процес розпаду цих груп відбувався неоднаково в різних слов'янських діалектах. У південній групі мов і майбутніх словацькій та чеській мовах відбулись такі ж зміни, як і при висхідній інтонації: ***ort** > ***rat**, ***olt** > ***lat**. А на території сучасних східних і західних (за винятком словацької) мов, де ці зміни були непослідовні, розвиток груп ***ort**, ***olt** пішов таким шляхом: ***ort** > ***rat**, ***olt** > ***lot**: ***oldii** > **ладин**, болг. ладия, пол. łódź, рос. лодка.

5.5. Доля сполучень ***tort**, ***tolt**, ***tert**, ***telt**

Зміни у групах ***tort**, ***tolt**, ***tert**, ***telt** в середині слова також залежали від інтонації, і хоч механізм зміни дифтонгів був подібним, але результат у різних слов'янських мовах був теж неоднаковий. У старослов'янській мові ці зміни виглядали так:

***tōrt** > ***tart** > ***trat**;

***porse** > **праца**;

***tōlt** > ***talt** > ***tlat**;

***goldъ** > **гладъ**;

***tērt** > ***těrt** > ***trēt**;

***bersa** > **врѣза**;

***tēlt** > ***tělt** > ***tlēt**;

***melko** > **млѣко**.

У східнослов'янських мовах зміни цих груп привели до появи т. зв. повноголося, тобто:

***tort** > ***tor̩t** > **tor^ot** > ***torot**;

***tolt** > ***tol̩t** > **tol^ot** > ***tolot**;

***tert**, ***telt** > ***ter̩t**, ***tel̩t** > **ter^et**, **tel^et** > ***teret**, ***telet**;

***vorna** > **врана**, укр. ворона;

***berza** > укр. береза;

***solma** > **слама**, укр. солома.

Якщо у цих групах був редукований голосний, то зміни в них почалися найпізніше, уже в писемний період, тому ці зміни можна спостерігати за пам'ятками. Якщо **ъ**, **ь** стояв перед плавним, то відбувалася метатеза: **tъrt** >

trъt і т. д. Тому в давньостарослов'янській мові маємо: **слѣза, брѣвно, влѣкъ, прѣстѣ**. Після занепаду редукованих у старослов'янській мові (після XI ст.) **ь, ѣ** у сильній позиції прояснилися: **слеза, бревно, волкъ, перстѣ**. Інколи це прояснення не було фонетично закономірним, а за аналогією, як у слові **слеза**. У слов'янських мовах на сьогодні маємо різні результати цих змін, бо фонетичні процеси в них залежали від інтонації.

Загально зміни в групах **tort, *tolt, *tert, *telt, *trъt, *tlъt* і т. д. можна показати за такою схемою:

прасл.	пд-сл.	зах-сл.	сх-сл.
*tort	*trat	*trot	*torot
*tolt	*tlat	*tlot	*tolot
*tert	*tret	*tret	*teret
*telt	*tlet	*tlet	tolot (звідка telet)

нім. Berg; ст-сл. **брѣгъ**; чes. břeh; укр. берег;
 лит. karvė; ст-сл. **крава**; чes. krava; укр. корова;
 нім. Bart; ст-сл. **брада**; пол. broda; укр. борода;
 нім. Garten; ст-сл. **градъ**; пол. grod; рос. город.

крава

укр. корова
 рос. корова
 болг. крава
 хорв. krava
 чesьк. kráva
 пол. krowa

млѣко

укр. молоко
 рос. молоко
 болг. мляко
 серб. млеко, млијеко
 хорв. mljeko
 чesьк. mléko
 пол. mleko

брѣза

укр. береза
 рос. берёза
 серб. бреза
 хорв. breza
 пол. brzoza

Процес змін у групах *tr̥t, *tr̥t, *tl̥t, *tl̥t на індоєвропейському фоні.

Праслов'янська	Старо слов'янська	Сучасні слов'янські мови	Індоєвропейські мови
*br̥gv̥ < *br̥ǰis	БРЪВЪ (Зн. в. одн.)	рос. бровь укр. брова пол. brwi (г нескладове) хорв. obrve серб. обрве	лит. bruvís санскр. bhṛgh (брова)
*kr̥ǰha < *kr̥usa	КРЪХА	рос. кроха, крошить укр. крихта, кришити хорв. krhak, krhki серб. крхки пол. krúchu	лит. krūšti (товкти)
*kr̥bst̥ < *kr̥istōs	КРЪСТЪ	рос. крест чеськ. křst хорв. křst серб. крст	
*br̥gv̥no < *br̥ǰ	БРЪВНО	рос. бревно хорв. brvno серб. брвно	гальське briva (міст) нім. Brücke (міст)
*pl̥ǰt̥ < *pl̥ǰts	ПЛЪТЬ	укр. плоть блр. плоть пол. płeć (стать) чеськ. pleť (шкіра)	лит. plutá (груба шкіра)
*bl̥sk < *bl̥isk	БЛЪСНЖТИ	рос. блеснуть укр. блиснути хорв. bljesnuti	лит. blizgėti (мерехтити)
*bl̥ǰha < *bl̥usa	БЛЪХА	укр. блоха пол. pchła	лит. blusá (блоха)

Зміни сполук *tort, *tolt, *tert, *telt

Праслов'янські сполуки	Південнослов'янські сполуки	Східнослов'янські сполуки	Західнослов'янські сполуки
*tort	*trat	*torot	*trot
*borda	*БРАДА (ст. сл.)	борода (укр.)	broda (пол.)
*tolt	*tlat	*tolot	*tlot
*zolto	ЗЛАТО (ст. сл.)	золото (укр.)	zloto (пол.)
*tert	*trēt	*teret	*tret
*berg	БРЪГЪ (ст. сл.)	берег (укр.)	břeh (чес.)
*telt	*tlēt	*telet	tlat
*melti	МЛЪТИ (ст. сл.)	→ *tolot молоти (укр.)	mlec (пол.)

5.6. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Спрощення відбувалось під дією закону відкритого складу і завершилось ще в праслов'янську епоху. Однак у старослов'янській мові при відмінюванні слів у певних позиціях з'являється той давній приголосний, який випав. При спрощенні переважно випадав перший приголосний зі збігу двох-трьох. Перелічимо основні групи, де це відбулося:

1. Групи **бн, дн, пн, тн**: втрачався 1-й приголосний. Наприклад:
сонъ < *sъrpъ, але **спати**;
ванъти < *vędonti, але **оувадати**.
2. Групи **вт, бт, пт, кт**: випадає також перший звук, який проявляється потім у формах теперішнього і кількох минулих часів дієслів:
грети < *grebtі, але 1 ос. одн. тепер. часу **гребъ**;
жити < *givti, але 1 ос. одн. тепер. часу **живъ**;
тетти < *tepti, але 1 ос. одн. тепер. часу **тепъ**.
3. Групи **пс, кс, дс, тс** — випав, як і в попередніх, 1-й приголосний:
аорист **чисъ** < *citsъ;
2 ос. одн. теп. часу **даси** < *dadsi;
оса < *orsa;
ось < *oksъ.

Ці групи приголосних можна перевірити тільки на матеріалі інших індоєвропейських мов, бо на старослов'янському тлі це спрощення непомітне.

4. У групах **дм, тм** випали **д** і **т**:
дамъ < *dadmī;
врѣма < *vertmę.

Сполучення **дм** збереглося лише у числівниках **седмь, седмъ, седмын** та похідних від них. Це ще одне свідчення архаїчності числівника як частини мови. Адже він зберігся майже незмінним у всіх слов'янських мовах. На думку багатьох учених, основні словотворчі процеси у числівників завершилися ще в дописемну епоху.

5. Сполучення **дл, тл** спростилися в **л** лише у групі говорів, які стали основою південно- і східнослов'янських мов (тому старослов'янська мова це спрощення фіксує). А в західнослов'янських мовах **дл** і **тл** збереглися:
рало < *ordlo, хорв. ralo, укр. рало, пол. radło і чеськ. rádlo;
велъ < *vedlъ, укр. вів, пол. wiodł, чеськ. vedl;
сало < *sadlo, хорв. salo, укр. сало, пол. sadło.

Після падіння редукованих у давньостарослов'янській мові з'явилися нові групи **дл, тл** (див. "Зміни в групах *tort, *tolt").

6. У сполученні *skn випав середній звук:
БЛЕСНЖТИ < *bľsknŋti, але **БЛЕСКЪ**;
ТИСНЖТИ < *tisknŋti, але **ТИСКАТИ**.
7. У групах **тс, тш, тх, тк**: якщо **т** належав до префікса, то міг спрощуватись, хоч пам'ятки засвідчують написання і з **т**, і без нього:
ОСТЖПАЖТЪ, але й **ОТЪСТЖПАТЪ**;
ОШЕДШИ, але й **ОТШЕДЪШИ**;
ОХОЖДААШЕ, але й **ОТЪХОЖДААШЕ**;
ОКРОВЕННЕ, але й **ОТЪКРОВЕННЕ**.
8. У формах аориста **р, к** перед **с, х, ш** випадали: **рѣхъ, рѣсте, рѣша, мрѣхъ** (від **мрѣти**), пор. з тепер. часом (**азъ**) **реж, мрж**.
9. Група **бв** — випав другий приголосний:
ОБЛАКО < *obvolko, **ОБАЗАТИ** < *obvęzati, **ОБЛАСТЬ** < *obvolstь.
10. При складоподілі спростилися групи двох однакових приголосних:
сс → **с**, **зз** → **з**;
єси < *jessi;
нѣсь < **нєсь** (одночасно подовжився попередній голосний **є** → **ѣ**)
ВЕЗАКОНІЄ < **ВЕЗАКОНІЄ**.

Спрощення груп приголосних

Праслов'янські	Старослов'янські
1. *bn, *pn, *dn, *tn > *n: *dъbno > *dъno	Н дъно
2. *dm, *tm > *m: *dadmъ > *damъ	М дамъ
3. *bs, *ps, *ds, *ts, *ss > *s: *opsa > *osa	С оса
4. *bt, *pt, *vt, *kt > *t: *dolbto > *dolto	Т длато
5. *bv > *b *obvitati > *obitati	Б обитати
6. *tt > *st *pletiti > *plesti	СТ пестити (пор. плетж)
7. *dt > *tt > *st *vedti > *veti > *vesti	СТ вести (пор. ведж)
8. *sr > *str *sruja > *struja	СТР строу
9. *dl > *tl > *l *vedľ > *velъ (пор. чеське vedl)	Л велъ